

Párisi levél.

Páris, 1897. máj.

(Exquisse d'une philosophie de la religion, Sabatier A.-tól. I. köt. 8. r. Fischbacher. A szabadelvűek conferentiája Nimesben. Párisban tartott vallási összejövetelek.)

Szerkesztő Ur!

Sabatier munkájának közreadása nevezetes esemény. Renán „Jézus élete“ óta egy munka se gyakorolt oly mély hatást a bölcselmi és vallási kérdésekkel foglalkozó szellemekre. Az első kiadás néhány hét alatt elfogyott, a második is csaknem teljesen. Hatalmas mű az eszméknél, a kegyességnél, tudománynál, az egyéni tapasztalatnál, az éles látásnál és mélyreható észrevételeknél fogva.

Már is sok tiltakozást, szenvedélyes vitát, sok hallgatag vagy lármás gyűlötséget idézett elé. De alkalmul szolgált lelkes nyilatkozatokra, megleghangu dicséretekre is és mindenek felett a szerző iránt a rokonszenv számos nyilvánítására. Sok elismerést kapott nem ismerőseitől, világi emberektől, sőt még kath. papoktól is azért a jóért, azért az élvezetért, mit könyve szerzett. Úgy látszik, a mint mondják, hogy ez a könyv a kellő órában jött. Éppen a kellő órában, a mikor sok lélek szükségét érzi, hogy valami jobb, erkölcsibb és tartósabb dologban higgyen, mint a mit a materialismus és sensualismus ajánl; s mely szükségét a katholicismus ki nem elégíthet, mivel a gondolatot és a lelkiismeretet elnyomja; s a régi protestans orthodoxia sem elégíti többé, mert a betű rabszolgája. Mondjuk ki mindenek előtt, hogy e könyv bizonyos tekintetben a szerző szellemi és erkölcsi önéletirata. Ő maga is annak nyilvánítja előszavában: „Nem irtam semmit itt csak a tényeket, melyek bennem és általam meg vannak állapítva. Igaz, hogy én felteszem, hogy minden gondolkodó olvasó fel tudja azokat találni és saját személyes tapasztalatában a lánczolatot követni.“ Hosszas és fáradságos munka után, melylyel magának hitéről akart számot adni és e hit *miért*-jéről és *hogyan*-járól, írta meg e művet a tudós tanár mintegy a lelkiismeret elémondása után, s örvendetes, hogy a békét megtalálta. Ezért, hogy a mű hasznos másoknak, mindazoknak, a kik mint ő a személyes

hit bizonyosságában keresik a békét, hasznos, mert az ő tapasztalatának, vizsgálódásainak és szemlélődéseinek részeseivé teszi. Magától a szerzótől tudom, hogy már tíz év óta dolgozott vallásbölcselemén. Lehet is mindenik részen látni, hogy arról hosszasan gondolkodott és semmit sem írt rögtönözve. A munka csak bevezetés dogmatikájához, melyen most dolgozik, melyet később fog közreadni. De nem szükség várakozni, a míg az megjelenik, hogy a szerző vallási és theologiai gondolkozása iránt elismerésünket fejezzük ki.

S mit tartalmaz műve? Megkísérlem, a mennyire lehet, e tartalmat jelezni.

A mű három részre oszlik. Az elsőben tárgyalja a vallást, a másodikban a kereszténységet, a harmadikban a dogmát.

Az első részben a vallást elemzi éppen oly mély, mint világos módon. Miután a vallásról a téves nézeteket, a vallás tényéről a téves fogalmakat megczáfolja, a vallás lényegét az Istennel való benső közösségben ismeri fel, a mivel kibékít minden ellenmondást, mely az ember szívét zavarja. És az mindig a hitnek a ténye, mely ezt a kibékülést eszközli minden lelkiismeretre nézve. A vallásnak a legtisztább kifejezése az ima. Az az ellenmondások kibékítése a gondolat és akarat közt, a tudományi determinismus és az erkölcsi szabadság közt. Minden látszólagosságok ellenére mi hiszünk a szellemnek az anyag felett való fensőbbiségében; mi nem akarunk az anyagi világtól elnyomatni, mert hiszünk az Isten fensőbbiségében. Mi nem tartjuk, hogy a tudományos ismeret és a lelkiismeret egymást kizárnák. Mi hisszük, hogy Isten a szerzője a természet törvényeinek és a szellemi életéinek és hogy benne azok kibékülést és összhangot találnak. Az életnek parancsoló és gyakorlati szüksége szüli a vallást az emberi szívben. „Érzem, hogy a vallás nem tőlem jön, nem a nevelésből, nem elődeim szokásaiból. Hogy eredetét fölfedezzük, vissza kell mennünk magának az értelmi életnek gyökeréig, vissza arra a lényeges ellenmondásra, melyben az kifejlődik és a mely ellenmondásban mégsem maradhat meg a nélkül, hogy meg ne haljon. A vallás bensőségteljes ima és szabadulás. A vallás ezen a ponton inhaerens, úgy hogy az ember azt szívéből nem tudja kiszakítani a nélkül, hogy magát arra ne kárhoztassa, hogy magát maga-magától elkülönítse és megölje azt, a mi benne tulajdonképpen az emberi voltot alkotja.“

S ezt mondhatjuk még inkább a jó és rossz, a bűn és meg-
szentesülés közti ellenmondás kibékítéséről. Itt van az mindenek felett, hogy az üdv a szív mozzanatában, a gyermeki ragaszkodás

tényében van, melylyel az ember teljesen a mennyei Atyára bizza magát, s nem valamely hitvallásban, nem szertartásban, külső munkában . . . Gondolatát fejtegetve Sabatier következőleg vizsgálja a „kijelentés,” a „csoda” és az „ihletés,” eszméit. „A vallás, mondja, Istennek a subjectiv kijelentése az emberben, a kijelentés az objectiv vallás Istenben. A forma és a tárgy, a hatás és ok jelentése egyesítve van, egy és ugyanazon pszichologiai jelenség . . .” Ezt tárgyalva, gyönyörű lapokat irt az igazságról és gyakorlati érzékről. Felsorolja a kijelentésről a különböző nézeteket és megmutatja a hiábavalóságát annak a megkülönböztetésnek, melyet a természetfeletti kijelentés és a természeti közt, a közetlen kijelentés és a közitett közt tesznek . . . „Nincs kétféle kijelentés, egyik a másikkal szembevéve. A kijelentés egy, különböző formákkal és fokokkal . . .” Az ihletésről való nézete nem különbözik a kijelentésről való nézetétől: „A vallásos ihletés nem egyéb, mint az embernek Isten által való teljes áthatása . . . Az ihletésnek benső gyökere nem más helyt van, mint a minden emberrel közös kegyességben. Az természetére nézve nem különbözik, hanem csupán erejére. Kétségtelenül, nem szükség hozzáadni, hogy Sabatier feltétlenül elveti a csodákról való régi nézetet, mely napjainkig lejött. „A lényeknek fölfelé menő fejlődélmélete, mely a csudát feleslegessé teszi, a természetet folytonos átalakulás, a folytonos levés folyamában mutatja. Semmi sincs abban állandó és végleges. Minden egy másik dolgot készít elé. Az életnek mindenik formája bevezetés egy magasabb formához . . .” Az első rész az emberiség vallási fejlődéséről szóló fejezettel végződik, melyben megmutatja, hogy a vallási fejlődés Jézusban érte el a legmagasabb fokot. A fejezetnek az utolsó sorai: „Saját lelkiismeretemben végződik e gyakorlati megmutatás. Akarhatom, hogy ne legyek vallásos, de hogyha az akarok lenni, akkor komolyan nem lehetek csakis a kereszténység formája alatt. Tehetem, hogy ne imádkozzam, de hogyha imádkozni akarok, ha a lelkiismereti aggodás, vagy az értelmi kétség kerestetik velem az ima valamely formáját, nem találok mást, csak ezt: „Mi Atyánk! ki a mennyben vagy.” Végül megvethetem a lélek benső életét, s magamat mulathatom mindazokkal az eszközökkel, melyeket a tudomány, a művészet, a társas és világi élet ajánl; de hogyha e munka, e külső gyönyörök minden zajától elfáradva és megcsalatra, ismét kedvet akarok nyerni és benső életet élni, nem találok és nem fogadhatok el más vezetőt, más mestert, mint Jézus Krisztust, mert benne van az optimismus frivolitás nélkül, s a lelkiismeret komolysága kétségbeesés nélkül.

A munka második része egyenesen a kereszténységnek van szentelve, melyben az emberiség vallási fejlődése tetőpontjára jut. Szerző, a mint maga is mondja, tanulmányozta azt, mi a kereszténységet a multhoz köti, az eredetiséget, mi azt megkülönbözteti, az egymásután következő formákat és jellegeket, melyeket felöltött. Miután áttekintést tesz Izrael népe történelme felett és szemléli helyes álláspont-ról a profétismust nagyszerűségében és annak befolyását, tárgyalja a kereszténységet. Bármennyire szellemi volt a proféták vallása, az mégis nemzeti vallás volt. El kellett következni, hogy az Istenországában a nemzet eszméje az emberiség eszméjének adjon helyet. „A profétismus isteni virág volt, de a virág terméketlen disz lenne, hogyha kelyhében nem formálna gyömolcshezó magot. A proféták kegyességének átalakulása egy tisztán erkölcsi teremtesben, az Istennel való újszövetségben, ez a Krisztus munkája lett.“ Egy hosszú fejezetet szentel a kereszténység lényegének előadására s azt két kifejezesben összezezi: az a léleknek az Istennel és az Istennek a lélekkel való tökéletes viszonya. Ez a tapasztalat a Jézus Krisztus lelkiismeretében tétetett és aztán ismétlődve megvilágosította és élteti az egész emberiséget. Eszményi vallás a kereszténység és egyszersmind történelmi vallás elválaszthatlanul összekötve a Krisztus tanának nem csupán igazságával, hanem magával személyiségével, szelleme állandó hatásával, mely a kereszténységet nemzedékről nemzedékre élteti. Miután a keresztény elv megrontásairól szól, tárgyalja a kereszténység három történelmi formáját: a zsidó vagy messianikus kereszténységet, a katolikus kereszténységet és a protestanst. A zsidó vagy messianikus kereszténység a két első százév formája, melyet a katolikus egyház elnyom, mivel nem engedheti meg, hogy a katholicismus ne lenne Jézus és az apostolok müve. Azt képzeli, hogy az első keresztény gyülekezetek hasonlitanak a IV-ik és a következő százévek római egyházához. A szentírások nekünk világosan mutatják, hogy a két első százban a kereszténység formája félig zsidó volt, csaknem egyenlő mértékben akarván Jézust és Mózeset egyesíteni. Mindazonáltal a II-ik száz végén az apokalyptikus eszmék és a Krisztus visszatérésében való messianistikus hiedelnek eltűnnek De akkor aztán a kereszténységnek egy egészen új formája születik és növekszik gyorsasággal: a messiási theokratia lesz az egyház theokrátiája. „A mennyire zsidós volt az apostoli kor messianismusa, épp annyira pogány a katholicismus. Kitérülhetlen nyomát viseli magán a görög-római miveltségnek, keleten inkább a görögnek, nyugaton a rómainak. De mindig és mindenütt elnyomja az embert és folytonos alárendeltségben

tartja. A néha alkalmatlan hangokat, melyek több szabadságot és szeretetet akartak, halálbüntetéssel fojtotta el. De mindezek a látható hibák csak azt eszközölték, hogy erőt adjanak a keresztény elvnek, mely a XVI-ik százévben végre diadalmaskodott. „A protestantismus nem egy megkötött dogma egy más dogmával szemben, az több és jobb, mint egy tan, egy rendszer, több és jobb annál is, mit egy jobb egyház jelent, az a kegyességnek egy új formája. Innen világos, hogy a protestantismust nem lehet valamely végleges formába zárni. Az a formáknak, szertartásoknak és társulásoknak a különféleségére irányul szükségképpen, mint a katholicismus az egységre. S fensőbb-ségénél fogva s abból az okból, mert általános miveltséget tételez fel, a kereszténységnek ez a formája nem jelenhetett meg csakis a többiek után“ Azok a helyek, melyekben a katholicismusnak alapelveit hasonlítja össze, művének a legerősebb részei. Sajnálom, hogy mind nem idézhetem e részt, mely különösen azok számára van írva, a kik a vallási igazságot a szellem és a lelkiismeret szükségéből keresik. De álljanak itt a következők: „Protestans vagyok nem felekezeti buzgóságból, s nem a huguenották családjához való testvéri ragaszkodásból, bár köszönöm Istennek minden napon, hogy onnan származom, hanem mert a protestantismusban találok fel a Krisztus örökségét, az az lehetek keresztény a nélkül, hogy lelkiismeretemet bármely külső igának alávessem, mert az Istennel való benső közösségben, az ő imáadásában erősíthetem, a nélkül, hogy áldozzak, sőt ellenkezőleg benne megszentelődve, gondolatom tevékenységét, szívem természetes érzelmeit, s találhatom meg ez erkölcsi megszentelődésben egész lényem szabad nyilvánulását.“

Végül a harmadik részben a dogmáról beszél. Kifejti nézeteit a dogma alakításáról, muló és maradandó elemeiről, az egyházhoz és a bölcselemhez való viszonyáról. Adja az ő elméletét a vallási ismeretről. Ez utóbbi fejezet már ismeretes. Ez a theol. facultas egyik évi megnyitásánál is szolgált tárggyául s jól emlékszem, minő mély benyomást tett a közönségre. Azt Baur münsingeni tanár németre is lefordította e czim alatt: „Theologische Erkenntnisstheorie.“ Sabatier beillesztette munkájába, mert keretébe talált.

I láttuk e benső életet, ezt a vallást, mely a léleknek Istennel való érintkezéséből születik. De hogyan lehessen azt kifejezni? Azt nem tudjuk kifejezni, mint például az exact tudományt változhatlan formulákban, hanem képekben, symbolumokban. De abban a mértékben, a milyenben az egyéni gondolkodás nyilvánul, változik át a kép eszmévé. Az ember azt magyarázza, meghatározza, átfordítja. A

vallási mythos helyét a vallási tan váltja fel. Ez mindenek előtt egyéni magyarázat.

Mindazonáltal ez egyéni nézetek fenmaradni, általánosokká lenni törekszenek, és a mint azok tökéletlenek és különbözők, összeütközéseket idéznek elé, melyek schismákkal fenyegetnek. A fenyegetett közönség ekkor természetesen a conserválás ösztönéből visszahat. Harcz támad közte és az egyének lelkiismerete között és e harczból születik a dogma“. A dogmák ez eredetéből kiindulva vizsgálja több fejezeten keresztül a dogmák életét és fejlődését. Megmutatja, hogy hogyan lehet a dogmáknak nevelő ereje, de azok csak addig tarthatnak, míg a vallási kincset magokba zárják, mert azokból a lélek kihalhat. Szükség tehát, hogy a bíráló közbelépjen s a tulajdonképpeni vallási elemeket elválassza az ugynevezett formától, mely változó és időleges. Bármit mondanak, bármit tesznek különben, hogy a dogmák változatlanságát fentartsák, mindenik nemzedék azt nem fogadhatja el úgy, hanem csak magyarázattal. A katolicismus és a protestans orthodoxia a dogmát megkövesítették, de az holt test. S az összeütközés bármely pillanatban előfordulhat azok között a theologusok között, a kik a hagyományos dogmára bírálóat akarnak alkalmazni és azok közt, a kik kötelességüknek hiszik annak fentartását. Világos, hogy a dogmatikai formula, mely a régi marad és az emberi szellem közt, a mely halad, szakadás áll bé. Tehát kibékülést kell keresni, a vallási közönségek és az egyes szellemek közt békét kell létrehozni. Ez a munka az, melyet a dogmatikai bírálóknak kell teljesíteni türelmet lehelve, midőn világosít. A dogmatikai bíráló tisztelve a történelmi formulát, mely a multtal összeköt, a formától elválasztva a vallási alapot, közösségbe hozza a jellel, a jelenkor gondolkodásával. Egy szóval világosságra hozza azt az eltagadhatlan tényt, hogyha a vallás tárgya érzékfeletti, azt nem tudjuk másképp kifejezni csakis képekben, jelvényekben és e képek e jelvények változnak az idő és környezet szerint. Az elv ugyanaz marad, a formák változnak s ez az a miben az élet áll. A legconservativebb szellemek kénytelenek a dogmában megkülönböztetni a magot és héjat, a maradandó elvet és az időleges formát. Azok is a maguk modoruk szerint symbolismust használnak a nélkül, hogy arról számot lehetne adni. A nélkül, hogy számot lehetne adni, ezen a módon juthatni a hit láthatatlan egységére Istennek minden gyermekeiben, békére minden szivben, békére az egyházban, s kibékülésre a tudomány és hit között. „Ebből az álláspontból foly egy módszer. A vallási ismeret dogmatikai tárgyalásának a tárgya leend

a vallásos társadalom hagyománya, a mint az meg van állapítva, fentartva és kifejtve a történelmi emlékekben. A dogmatika tekintetbe fogja venni e hagyományt a *symbolicus* nézet szempontjából, melyet mi úgy határozunk meg, hogy az az egyház benső életének és kegyességének objectiv kinyilatkoztatása. Így ez a hagyomány nem úgy fog látszani, mint valamely életnélküli s megváltozhatatlan dolog, hanem mint hatalom, mely bennünk folytatódik. Felfogni ezt a lelket a maga termékeny folytonosságában és a külső szervezet folytonos megújulásában, felfogni e lelket és szervezetet a maga élő egységében, elbeszélni a dogmák eredetét, azoknak hosszas átalakulásait, mint az elvnek, mely azokban nyilvánul, hosszas és szükségképeni megfestesülését, követni a történelemben a szakadatlan lánczolatot és tovább folytatni a mi saját életünkben szünetnélküli evolutio által: ez az a módszer, bírálati és egyszersmind positiv, conservativ és haladó, erős a kegyességben és mindig befolyást engedő a tudomány-nak, melyet a bírálati symbolismus alkalmazni enged minden vallási dologra.

Ez néhány vonásban Sabatier könyvének váza. Bizonyos, hogy nem lehet ebből megfelelő eszmét nyerni arról. Az én igyekezetem csupán arra irányult, hogy feltüntessem annak fontosságát és megmutassam az új utat, melyre a „Párisi iskola“ theológiája Sabatier vel és Ménégosz-val lépett. „Üdvezülünk a hit által függetlenül a hittételektől“. Ez az ő zászlója. Ez új fogalom azt a ma már szentesített nevet kapta „*symbolo-fideismus*“. Sabatier könyve szépen, világosan, megkapó stylben van írva. Mindazoknak, a kik hasonló tárgyakkal foglalkoznak, nagy szolgálatot tesz. Mindenik fejezet végén jelzi azokat a munkákat is, melyek arra a tárgyra vonatkoznak, melyet a fejezet tárgyal. Tanulmánya s.éleskörű, biztos és pontos. Mindenek felett nagy segítségére lesz tanulmányaikban a tanulóknak.

Az orthodoxok nagy lármát csaptak, mikor e munka megjelent. A katolikus s az orthodox protestans lapok és szemlék számos cikket irtak ellene, melyek közül némelyik csaknem illetlen. És a mi sajnos, a legmódtalanabb cikkek az orth. protestans lapokban jelentek meg. Egy kath. Szemle egy hosszú cikket közölt arról Mignottól, Frejus püspökétől. Nem lehet, hogy egy kath. püspök elfogadja az író eszméit, melyek a catholicismusnak megsemmisítése, de a római egyháznak e méltósága legalább elismeri a munka nagy értékét és nem habozik róla azt mondani: „Élénk érdeklődéssel olvastuk e művet, sőt mondhatjuk valódi rokonszenvel az író iránt, kinek jogát és jóhiszeműségét nem lehet kétségbe vonni. Ritkán olvastunk vonzóbb

és megragadóbb könyvet“. Lehet erősen harcolni egy könyv ellen, és bizonyára Frejus püspöke erősen támadta Sabatier könyvét, de a szerző iránt udvarias maradt. Sajnos, hogy bizonyos orthodox protestánsok nem mutattak annyi udvariasságot, mint a kath. püspök. Lehet, hogy ez onnan van, mert azt veszik észre, hogy a jövő nem az orthodoxyiáé.

De ez nem fogja megakadályozni a szellemek eléhaladását.

— A liberalisok évi conferentiái Nimes-ben tartattak meg, szokás szerint mart. hónap végén. A mérsékelt orthodoxok közül is sokan voltak jelen. Trial lelkész „a család ellenségeiről“ tartott felolvasást. A család a társadalmi rend alapja, de kell, hogy azt igazságosság és szeretet hassa át. De azt számos ellenség fenyegeti, melyek azt megrontani és feloldani akarják. Ezek közt különösen a rossz lakásokat és az alkoholt említi. A második tárgy volt: „Minden vallás jó vallás“, melyről Houter marseille-i lelkész értekezett. Nem más mondás ez, mint az, melyet minden nap hallhatni közönyös és skepticus emberektől.

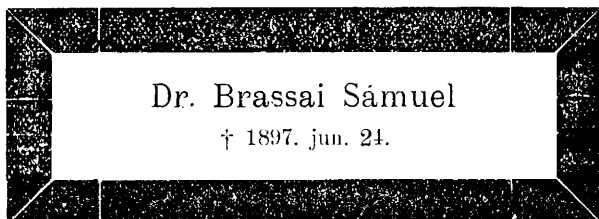
Houter könnyen kimutathatta, hogy az az eszme, melyet e szavakkal akarnak kifejezni, képtelenség. Összehasonlítja a katholicismust és protestantismust. Az embernek itélni kell, meg kell itélni, hogy melyik a jobb s erre nézve elég a szeretetet és szentséget nézni mindkettőben. A katholicismus saját elve által türelmetlenségre van kárhóztatva és a türelmetlenség tagadása a szeretetnek. A katholicismusban sokkal több a csupa formalismus és semmi sem ellenkezik inkább a szentséggel, mint a formalismus. S e két lényeges pontban a protestantismus annál fennebb áll. A huguenották utódai mutassák magukat méltóknak atyáikhoz s küzdjenek a rossz ellen és az emberi szenvedések enyhítése érdekében. A harmadik tárgy a bölcselém köréből volt véve: „Az akarat nevelése“. Payot, egy világi olvasott fel arról. Megmutatta az akaratnak határozott szerepét az emberi cselekvés minden körében. S így mi felelősek vagyunk tetteinkről. Az akarat által értelmi életünk is erkölcsi jelleget nyer, mi értékét növeli. Ebből következik, hogy akaratunk nevelése nagyon fontos. Payot elveti mindazokat az elméleteket, melyek az akaratból egyszerű eredményt csinálnak, tekintsék azt akár a velünk született hajlamok eredményének, akár az öröklésének, az sokkal inkább a törekvések sorozata, melyeknek összege hozza létre a rendkívüli eredményeket. De hogy az akarat megalakuljon szükséges, hogy uralkodjék azon valamely irányító gondolat, az emberi élet elé tűzött cél gondolata, szóval az erkölcsi eszmény. Émezz egyéni erkölcs eszménye

egyszersmind a társadalmi igazságosság eszménye, mert az ember nem ember valóban csakis az emberiséggel való kötelékénél, a szeretet és igazság által alkotott kötelékénél fogva. Az így alakult akarat sok és nagy akadályokra talál, de előbb vagy utóbb a győzelem az erkölcsi erőn kell hogy megforduljon. Fődolgoz szemeinket mindig az élet céljára irányítani és az eszményt kitartással követni.

— A különböző vallási társulatoknak most folytak le a gyűlései Párisban. Ezek közül felemlitem a kisdetek oktatásának elősegítésére alakult társulat gyűlését. Az elnök, báró Schickler, kinek beszédei mindig érdekesek és tanulságosak, most nem volt jelen a Párisban esett bazár katastropha hatása alatt. Ugyan veszély nem érte, pár perczel előbb hagyván el az épületet, mielőtt kigyult, de azért kérte helyettesítését s így az egyik alelnök vezette a gyűlést. A társulat hasznos munkát folytat. Célja mindenek felett azoknak a protestans gyermekeknek nevelését segíteni elé, kik kath. népség közt, minden protestans istentisztelettől távol, ki vannak téve a katholikus papok ragadozásainak. Erről a fiatalság egy ismert nevelője, Gaufrés olvasott fel. Melegséggel beszélt a prot. nevelésről, melynek célja az egyén lelkiismeretét formálni, a kath. neveléssel szembe, mely az egyéniséget előli.

Utánna egy spanyol lelkész szólott a prot. eszméknek Spanyolországban való terjedéséről, mit az elemi neveléssel eszközölnék. A spanyol kormány megtűri prot. iskolák nyitását az alatt a feltétel alatt, hogy az iskola ne legyen összekötve semmi prot. istentiszteleti helylyel, templommal vagy imaházzal. És e türelmet felhasználták arra, hogy számos iskolát alapítsanak. Bizonyos, hogy a prot. eszmék így mind nagyobb tért fognak foglalni. Számos példát hozott fel arra nézve, hogy Spanyolországban komoly átalakulás történik a szellemekben s hogy most nehéz, csaknem lehetetlen lenne egy Mortara esetnek ismétlődni.

CHARRUAUD D.

A százévek bémerülnek az idők mélységébe, a nagy szellemek fent ragyognak, mutatva a letűnt idő felett az emberi nagyságot. A hanyatló száz évvel aludt el örök álomra Brassai Sámuel, a százév nagy tudósa. Az irodalomban a francziák a tizennyolcadik százat a Voltaire-ének szeretik nevezni, a tizenkilencediket a Renan fényes nevével jelölni. A magyar tudományosságnak alig lesz a jövődő előtt a tizenkilencedik százévre fényesebb jelzője, mint a Brassai neve.

Szelleme felölelte a tudomáynak mi iden ágát. A mit az emberi értelem a látható természetről megismert, a mit a vi'ággépezet és a vegyi folyamatok törvényeiből fölfedett; a mit a képzelem és az ész ereje a régi és ujkori nyelvekben és irodalmakban teremtett: azt mind művelte e csodálatos szellem, a Linné birodalmát, a Newtonét, Bunsen és Liebigét, Humboltét és a Grimm testvérekét. Sokfélét értett és sokat tudott. A természettudományokon túl bölcselmi vizsgálódásokba mélyedt és szemlélődött a természet és lélek rejtelmes kérdései fölött. Magasabb szemlélet egyensulyozza a sok tudást, a rengeteg ismeretet és tanít mint bölcselő tudós, mint a régi nagy mesterek.

És a bölcselem nála, nemcsak a különböző tudományoknak adja meg az egységet, hanem az az alap, melyen az emberi szív és kedély követelményei támaszt nyernek, mely erőssége a lélek magaszosabb vágyainak, a láthatatlan ország fensőbb gondolatainak, a hitesezméknak. Nemcsak a tudomáynak adott kiváló műveket, számos védelmet irt az anyagelvűség képviselőivel szemben a vallás mellett.